

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.8>

Ellada Bəkirova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, elmi katib

Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0003-1788-1310>

ALBANIYA TARİXİNƏ QƏRBDƏN BAXIŞ: ƏVVƏL VƏ İNDİ

Açar sözlər: Albaniya, Avropa tarixşünaslığı, 90-cı illərin tədqiqatları, alban əlifbası, problemlər

Giriş

Avropa tarixşünaslığında Albaniya mövzusunə marağın tarixi o qədər də qədim deyil. Təxminən XIX əsrə aid olan tədqiqatlardan başlayaraq Qərbdə nəşr olunan əsərlərdə Albaniya haqqında ilk məlumatlara rast gəlinir. Albanşünaslığa aid olan mövzuların heç də hamısı Qərb tədqiqatçısına, eyni zamanda onların oxucularına maraqlı olmamışdır. Daha çox Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri, albanların kim olması, etno-dil mənsubiyyəti, Qafqazda xristianlığın qəbulu fonunda olan məsələlər, alban memarlığı kimi məsələlər Qərbdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən bu tədqiqatların əsas müəllifləri tarixçilərdən daha çox linqvist, arxeoloq və memarlar olmuşdur və qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya hazırda da davam edir. Buna görə də son dövrlərə qədər olan tədqiqatlarda Albaniyanın dövlətçilik tarixi, tarixi-coğrafiyası, əhali tarixi ilə bağlı məsələlər tədqiqatdan kənar qalmış, onlara daha çox ümumi məsələlərin fonunda toxunulmuşdur. Qərb tədqiqatçısı Albaniya mövzusunə ilk olaraq Cənubi Qafqazın qədim tarixi fonunda ələ alır, Albaniya dövlətini antik dövrdə bu ərazidə formalaşmış dövlətlərdən biri olaraq görür. Bu münasibət əsasən Albaniyanın antik dövr tarixi ilə bağlı məsələlərdə özünü göstərir. Erkən orta əsrlərlə bağlı məsələlərdə isə albanların tarixinə daha çox erməni tarixi fonunda baxılır.

Son illərdə Cənubi Qafqaz regionunda baş verən hadisələr, Azərbaycanın apardığı 44 günlük haqlı savaştan sonra yaranan geopolitik vəziyyət müəyyən tarixi mövzuların, eyni zamanda Albaniya tarixinə dair mövzuların da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin, bu

aktuallaşmanın fonunda hadisələrə baxış bucağı da dəyişmiş, erməni təbliğatının təsirinə düşmüş bəzi qərb tədqiqatçıları Albaniya tarixinə dair yanlış istiqamətə yönəlmiş, siyasi məqsədli əsərlər ortaya çıxmışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərinin tədqiqatlarında Albaniya mövzusu

Albaniya tarixi ilə bağlı qərb tarixşünaslığında ilk məlumatlar Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri üzrə olan tədqiqatlarda üzrə çıxdı. 1838-ci ildə Ecməidzində olan fransız tədqiqatçı E.Bore orada “Alban tarixi” əsərinin əlyazmaları ilə maraqlanmış, onlarla tanış olduqdan sonra isə, mətndən parçaları 1846-cı ildə “Univers catholique” adlı jurnalda fransız dilində nəşr etdirmişdir. Bir qədər sonra isə eyni tərcümə Vivyen Sen-Martinin şərhləri ilə təkrar nəşr olundu [6]. 1851-ci ildə şərqşünas alim Mari Brosse əsərin başqa hissələrinin tərcümələrini Sankt-Peterburqda fransız dilində nəşr etdi [32]. Bu nəşrlərdən sonra əsərə maraq artması ilə Albaniya ölkəsi və alban tayfaları ilə bağlı fərqli tədqiqatlar Qərb tarixşünaslığında görünməyə başladı. əlbəttə bunların böyük əksəriyyəti ciddi tədqiqat əsərləri deyil, ensiklopedik məlumatlar idi.

Bir qədər sonra digər bir ensiklopediyada da Albaniya barədə qısa məlumat verilmişdir. “Britaniya Ensiklopediyası”nın I cildində (1875) “Albania” adlı məqalə yerləşdirilmişdir. Müəlliflər Strabonun verdiyi məlumatları əsas götürərək Albaniyanın sərhədlərini müəyyən etməyə çalışmış, Şirvan, Dağıstan, Ləzgistan adlandırdıqları coğrafi vahidlərin ərazisində lokalizə etmişlər [4, s. 448]. Burada yanlış məqam

isə Albaniyanın cənub sərhədinin məhz Strabona istinadən Kür çayından keçməsinin göstərilməsidir. Strabonun bu mövzuda kifayət qədər ziddiyyətli məlumatlar qoyub getdiyi məlumdur və Kürdən cənubda yerləşən ərazilərin də alban tayfalarının yaşadığı əraziyə daxil olmasını digər antik müəlliflərin əsərlərində də tutarlı sübutları mövcuddur.

Alman müəllifi, ixtisasca coğrafiyaşünas və kartoqraf olan Henrix Kipert də Avropa tarixşünaslığında alban mövzusunda müraciət edən ilk tədqiqatçılardan biridir (1878). O hesab edirdi ki, albanlar sadə həyat tərzini sürən qədim Qafqaz tayfaları olmuş, əsasən köçəri həyat tərzini sürmüş, yaxşı oxçu və süvari olmuşlar [30, s. 85]. O, albanların 26 müxtəlif dildə danışması ilə bağlı antik müəlliflərin verdiyi məlumata şübhə ilə baxır, bunu inandırıcı hesab etmir [30, s. 85]. Müəllif hesab edir ki, Xəzər dənizinin sahillərində yaranmış Albaniya dövləti Ptolemeyin dövründə, Feofanın sayəsində məşhurlaşmış, daha sonra türk tayfalarının axınları ilə tarix səhnəsindən silinmişdir. Makedoniya imperiyası ilə bağlı olan qaynaqlarda onların adlarının çəkilməsini isə ciddiyyə almamış, o dövrdə albanlarla bağlı heç bir məlumatın olmadığını deyir [30, s. 85]. Albaniya dövləti haqqında bu ensiklopedik məlumat Avropa tarixşünaslığında bu mövzuda olan ilk tədqiqatlardan biri hesab oluna bilər.

“Nouvau Larousse illustré” (Yeni Larus) ensiklopediyasında da Albaniya (Ağvaniya) barədə məqalə nəşr olunmuşdur. Bu məqalədə Albaniya Şirvan, Dağıstan əraziləri ilə məhdudlaşdırılır. Məqalə müəllifinin fikrincə xəzərlərin hücumundan sonra albanlar Armenia ərazisinə köçdülər [5, s. 158]. Əlbəttə ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz, ümumiyyətlə xəzər hücumları nəticəsində albanların ölkəni tərk etməsi fikrini müəllif nəyə əsasən qeyd edib anlamaq olmur.

XIX əsrin tədqiqatlarından danışırkən məşhur coğrafiyaşünas, şərqşünas alim Vilhelm Tomaşekin də adını çəkmək lazımdır. Onun fərqli vaxtlarda nəşr etdirdiyi 2 məqaləsində Albaniya və alban tayfaları haqqında fikirləri yer almışdır [38, s. 1303-1307; 39, s. 2016]. Müəllifin fikrincə ölkənin ərazisi, bir tərəfdən Xəzərdən İberiya sərhədlərinə qədər, digər tərəfdən isə Keraun dağlarından Kür çayının deltasına qədər uzanırdı. Bu da müəllifin daha çox Strabona istinad etdiyini göstərir. O hesab edir-

di ki, albanlar öz dialektlərində danışan tayfaların konqlomeratı idi. Kamal Əliyev hesab edir ki, Vilhelm Tomaşek alban dilinin izlərinin udin, qırız, xınalıq dillərində qaldığını, bu dildə turan elementlərinin qətiyyənlə olmadığını söyləyən ilk müəlliflərdəndir [43, s. 6]. Daha sonra bu fikir heç bir əlavə dəlil olmadan tarixşünaslıqda uzun müddət hökmran oldu.

XX əsrin əvvəllərinin tədqiqatlarından ilk olaraq tarixçi, şərqşünas Jozef Markvartın qələmindən çıxan əsərləri qeyd etmək lazımdır. Onun Kral Cəmiyyətinin traktatlarında yer alan “Moisey Xorenatsinin “Coğrafiya”sına görə Eranşəhr” (1901) adlı əsərində Albaniyanın tarixi-coğrafiyası barədə müəyyən fikirlər yer almışdır. O hesab edirdi ki, Albaniyanın sərhədləri cənubda Araz və Kür çayları, qərbdə Alazan, şimalda Qafqazın Keraun ətəkləri və şərqdə Xəzər dənizindən ibarət idi [14, s. 116]. Müəllif albanların dili məsələsinə də toxunmuş, Albaniya ərazisində 26 dil və ya ləhcənin mövcud olmasını qeyd etmiş, eyni zamanda qarqar dili üzərində də dayanaraq Mesrop Maştosun məhz bu dil əsasında əlifba tərtib etdiyini vurğulamışdır [14, s. 117]. O qeyd edir ki, X əsrin ərəb coğrafiyaşünaları, əl-İstəxri də daxil olmaqla, Arranda Patrav ətrafında xüsusi bir dildə danışıldığını qeyd etmişlər [14, s. 117]. Markvart Albaniyanın ayrı-ayrı vilayətlərini də qeyd etmiş, yeri gəldikcə onlar haqqında da öz fikirlərini yazmışdır.

Dövrünün məşhur iranşünas və ermənişünası Henrix Hyübşmanın tədqiqatlarında da Albaniya tarixinə dair məsələlərə rast gəlmək mümkündür. Coğrafi adlara dair monoqrafiyasında (1904) Q. Hyübşman Armeniyanın tarixi coğrafiyası fonunda Albaniyanın bir sıra vilayətlərinin tarixinə də toxunmuşdur. Burada Albaniyanın Kürdən cənubda yerləşən Arsax, Uti, Sünik, Paytakaran vilayətləri barədə məlumatlar yerləşdirilmiş, antik və orta əsr qaynaqlarının müqayisəsinə çalışılmışdır [28, s. 259-275].

1904-cü ildə Parisdə çap olunmuş “Kilsə tarixi və coğrafiyası” ensiklopediyasının I cildində də Albaniya barədə materiallar çap olunmuşdur [41, s. 953-54]. François Tournèze topluya həm albanlar, həm də Qafqaz Albaniyası barədə 2 fərqli kiçik material yerləşdirmişdir. Əsasən ermənişünas olan alim təbii olaraq mətnlərin hər ikisində öz mövqeyini ortaya qoymağa çalışmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Albaniya barədə ensiklopedik material şəklində Albert Herrmannın da materialları çap olundu. Onun alban tayfalarından olan kaspilər, lupenlər barədə məqalələri Ştutqardda o dövrün məşhur Paul ensiklopediyalarında nəşr olundu [23, s. 2282; 24, s. 1815]. O hesab edirdi ki, Herodotdakı kaspilər Hindistan ərazisindəki kaspeyrlərlə eyni ola bilər və beləliklə kaspiləri Pamir ərazisində XV satraplıqda lokalizə edirdi. Əlbəttə ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz, kaspilər Qafqaz bölgəsində hegemon tayfalardan biri olmuş və onların adı ilə bölgədə bir çox toponimlər qalmışdır.

Beləliklə. XIX-XX əsrin əvvəllərinin tarixşünaslığına baxdıqda Albaniya haqqında əsasən ensiklopedik materialların olduğunu, spesifik mövzulara toxunulmadığının, eyni zamanda albanların tarixinin hələ siyasiləşmədiyini görürük.

Sovet dövründə Qərb tarixşünaslığında Albaniya mövzusu

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilərdə millətçilik meyilləri güclənməyə başladı və bölgənin tarixinə dair erməni müəlliflərin əsərlərində ərazi iddialarını əsaslandırmaq siyasəti yürüdülməyə başlandı. Bu istiqamətdə ən çox Albaniya tarixinə diqqət artırıldı və Qarabağın erməni torpaqları olmasını əsaslandırmaq üçün Albaniya tarixinin saxtalaşdırılmasına başlandı. Azərbaycanlı müəlliflər isə bunu təkzib edən əsərlər yazmağa, ermənilərə elmi əsaslarla cavab verməyə başladılar. Bu proseslər təbii olaraq Qərb tarixşünaslığına da təsir etməyə, burada çap olunan əsərlərdə də əks olunmağa başladı. Albaniya tarixinin indiyə qədər Qərbdə tədqiqata cəlb olunmamış spesifik istiqamətləri barədə işlər ortaya çıxmağa başladı. Eyni zamanda, Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərinin də fərqli interpretasiyalarla yeni nəşrləri, alban əlifbası üzərinə tədqiqatlar da yaranmağa başladı.

İlk tədqiqatlardan biri fransız linqvisti Corc Dümezilin alban dili haqqında məqaləsi hesab oluna bilər [13, s. 126-132]. 1940-cı ildə nəşr olunan məqalə alban əlifbası haqqında Avropada ilk tədqiqatlardan biridir. Müəllif məqalənin əvvəlində alban əlifbasının Qafqazda mövcud olan 3 əlifbadan biri olduğunu qeyd edərək daha sonrakı dövrdə ərəblərin gəlməsi ilə İslamın

yayılması, xristianlığa xidmət edən kitablar və əlifbanın isə bundan sonra yoxa çıxmasını diqqətə çatdırmışdır [13, s. 126]. C.Dümezil “Alban tarixi” əsərinin Eçməidzin əlyazmasını istifadə edərək alban əlifbasını tədqiqata cəlb etmişdir. O qeyd edir ki, alban əlifbası erməni və gürcü əlifbaları ilə müqayisədə daha zəngindir və alban dilinin fərqləndirici fonetik çalarları erməni dilində qeyd etmək mümkün deyil [13, s. 127-128]. Məqalədə eyni zamanda Albaniyanın xristianlığa qədərki dini inancları, bu inancların udin dili üzərində təzahürləri və s. məsələlərə də toxunulmuşdur. Zənnimizcə, alban əlifbasının tarixi ilə bağlı yazılmış ən maraqlı məqalələrdəndir.

Eyni zamanda bu periodda Albaniya barədə ensiklopedik məlumatlar ehtiva edən nəşrlər də oldu. Bunlardan biri 1953-cü ildə R.Veynhold və D.Trendin antik müəlliflərin əsərlərinə əsasən Qafqaz xalqları barədə məlumatları əhatə edən əsəri hesab oluna bilər [42]. Əsərdə albanlara da müəyyən qədər yer ayrılmış, müəlliflər Albaniya ərazisində yaşamış olan müxtəlif etnoslarla bağlı fikirlərini bildirmişlər. Onlar hesab edirlər ki, albanlar Dağıstanda yaşayan xalqların, xüsusən də avarların formalaşmasında əsas komponentlərdən biri olmuşlar [44, s. 37]. Həmçinin doğru olaraq qeyd etmişlər ki, alban tayfalarının konsolidasiya prosesində vacib amil onların davamlı olaraq müxtəlif işğalçı tayfalar, dövlətlərlə mübarizəsi oldu [44, s. 37].

Daha sonra ermənişünas ingilis alimi Çarlz Dovsetin Albaniya tarixi ilə bağlı tədqiqatları çap olunmağa başlandı. Onun ilk işlərindən biri “Şərq və Afrika tədqiqatları məktəbinin bülleteni”ndə 1957-ci ildə çap olunan “Qafqaz albanlarının tarixində unudulmuş hissə” adlı məqalə oldu [8, s. 456-468]. Məqalə Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərinin Eçməidzin əlyazmasından düşüb itmiş, sonralar tapılan 2 səhifəyə həsr olunmuşdur. Daha sonra isə Dovset əsərin bütöv variantına çapına da nail oldu [9]. Buna qədər olan tərcümələr əsasən orijinaldan yox, rus dilindən olan tərcümələr idi. Dovset isə ermənişünas olduğu və qədim dilləri çox yaxşı bildiyi üçün əsərin əldə olan əlyazmalarının bir neçəsini müqayisə edərək tərcümə etmişdi. Həmçinin, əsərin indiyə qədər tərcümə və nəşr olunmayan hissələrini də mətnə əlavə etmiş, yeri gəldikcə öz şərhələrini də daxil etmişdir. Əsərin əvvəlində

yer alan giriş hissədə Dovset “Alban tarixi” əsəri barədə ilk qeydlər, əsərin müəllifliyi, dövrü və s. məsələlərə də toxunmuşdur. Çarlz Dovset eyni zamanda David Alavikin (Gəncəli David) “Kanonlar”ını da genişləndirərək, tərcüməyə geniş Giriş hissə əlavə etmiş, şərhlər yazmış, Mxitar Qoşun “Alban xronikası” əsərini də ingilis dilinə tərcümə etmişdir [10]. Onun tərcümə etdiyi alban tarixi ədəbiyyatı nümunələri bu gün də ən çox etibar edilən qaynaqlardan hesab edilir.

Əslən erməni olan Robert Hyüzenin tədqiqatlarının da bir hissəsi məhz bu predioda düşür. Hyüzen əsasən erməni tarixi ilə bağlı tədqiqatları ilə məşhur olsa da, “erməni tarixinin fonunda” alban tarixi ilə bağlı məsələlərə də toxunmuşdur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, onun tədqiqatları Azərbaycan tarixinin, xüsusən alban tarixinin saxtalaşdırılmasına yönələn ənənəvi erməni konsepsiyasına əsaslanır. Amma təəssüflər olsun ki, 60-80-ci illərdə Avropanın və ABŞ-ın bir sıra nüfuzlu toplularında, ensiklopedik xarakter daşıyan əsərlərdə, tarixi lüğətlərdə Albaniya tarixi ilə bağlı çıxan müxtəlif məzmunlu mətnlər məhz olun qələmindən çıxmışdır. Onun bu mövzuda ilk işlərindən biri alban əlifbası barədə 1964-cü ildə nəşr olunan məqaləsidir [27, s. 427-432]. Məqalədə alban yazısının o vaxta qədər məlum olan nümunələri barədə fikirlər öz əksini tapmış, əsasən İlya Buladze tərəfindən Eçməidzində 30-cu illərdə aşkar olunmuş yazı nümunələri əsasında fikir yürüdülmüşdür. Müəllif qeyd edir ki, həmin dövrdə Qafqazda tərtib olunmuş hər 3 əlifba bir birinə bənzəsə də, alban əlifbasının özünəməxsus cəhətləri də vardır. Xüsusən, sait səslərin çoxluğu və boğaz səslərinin mövcudluğuna görə bu əlifbanı Dağıstan ərazisində yaşamış xalqların tarixi fonunda araşdırmağın düzgün hesab edir [27, s. 430]. Hyüzenin bu məqaləsi onun daha sonrakı tədqiqatlarından son dərəcə fərqlənir, çünki, sonrakı tədqiqatlar daha çox etnik və siyasi, tarixi coğrafiya ilə bağlı məsələlərə həsr olunduğu üçün onlarda təhriflər daha var. Bunlara misal olaraq, müəllifin 1982-ci ildə Nyu-yorkda nəşr olunmuş “Orta əsrlər lüğəti”nin I cildində yer alan “Albania (Caucasian)” adlı məqaləsində, həmçinin 1985-ci ildə çap olunan V cilddə yer alan “Ganjak” (B.E.-Gəncə) adlı məqaləsində Albaniyanın bütün sağısahil ərazi-

ləri Armeniya ərazisi kimi göstərilmiş, Albaniyanın dövlətçilik, etnik tarixi ilə bağlı ciddi saxtalaşdırmalara yol verilmişdir [26, s. 355]. 1982-ci ildə çap olunmuş başqa bir məqaləsində isə Albaniya üzərində “erməni təsirləri”ndən söz açmışdır [25, s. 27-40].

Göründüyü kimi XX əsrin 20-90-cı illəri arasında Qərbdə Albaniya tarixi ilə bağlı aparılan araşdırmalarda artıq spesifik mövzular da yer almağa başladı. Lakin yenə də tədqiqatların ana xəttini alban ədəbiyyatı nümunələri və alban əlifbası təşkil edirdi.

90-cı illərin tədqiqatlarında Albaniya mövzusu

Albaniya tarixi ilə bağlı ən zəngin tarixşünaslıq materialları 90-cı illərə aiddir. Ermənistanın Azərbaycana təcüvüzü ilə başlayan münacişə və nəticəsində Azərbaycana məxsus Qarabağ bölgəsinin işğalı ilə Albaniyanın sağısahil ərazilərinə daxil olan həmin bölgənin tarixinin müxtəlif məsələləri yenidən gündəmə gəldi. Xüsusən də tarixi coğrafiya, ərazinin kimə mənsub olması, etnik məsələlər tədqiqat predmetinə çevrildi. Bu istiqamətdə illərdən biri antropoloq Nora Dündvikin məqalələri hesab oluna bilər. Tədqiqatlarının əsas hissəsini Qafqazda etno-ictimai və siyasi məsələlər təşkil edən müəllifin bir neçə məqaləsində Albaniya tarixinə dair məsələlərə də toxunmuşdur [12, s. 377-384; 11]. Müəllif qeyd edir ki, Albaniya məsələsində əsas fikir ayrılıqları qədim Uti, Arsax, Sünik (Zəngəzur) vilayətlərinin kimə aid olması və azərbaycanlıları alban etnosunun törəməsi hesab edib etməmək məsələləri barədədir [12, s. 378]. O haqlı olaraq qeyd edir ki, Qafqaz tarixşünaslığında “toponomik qeyri-müəyyənlik” hallarının çox olması səbəbindən ərazi və mədəni sərhədləri müəyyən etmək çətinidir [12, s. 382]. Məqalənin sonuna qədər müəllif azərbaycanlı və erməni müəlliflərin Albaniyanın sərhədləri və albanların etnik varisliyi məsələləri barədə fikirləri səsləndirir, lakin öz münasibətini bildirmir.

Alman linqvisti Volfqanq Şultzun alban əlifbası üzrə tədqiqatlarının ilk nümunələri 80-ci illərdə [43] elmi dövriyyəyə daxil olsa da, onun ən məhsuldar dövrü 2000-ci illərə düşür. Qafqaz dilləri üzrə ixtisaslaşmış olan professor Şultz Albaniya problemi üzrə əsasən udin tay-

falarının dili barədə tədqiqatlar aparmışdır. Xüsusən də Sinay palimpsetləri aşkar olunduqdan sonra Şultzun bu mövzu ətrafında tək və həmmüəllifli onlarla məqaləsi çap olundu [38; 34, s. 149-177; 33, s. 175-312; 34, s. 149-177]. Müəllif əksər tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, albanların danışmaq dili, etnik mənsubiyyəti məsələlərində vahid bir fikir söyləmək hazırda mümkün deyil. Alban əlifbasının, xüsusən də Sinay palimpsetlərinin dilini əsas götürərək bütün Albaniyanın əhalisi bu dildə danışdı demək tez olar düşünürdü [33, s. 299]. O hesab edir ki, Strabonun 26 dildə danışdığı deyilən Albaniya əhalisi birdən-birə vahid dildə danışa bilməz və palimpsetlərdəki dil alban sarayının, yaxud hakim elitanın dili ola bilərdi [33, s. 299]. Həmçinin, palimpsetlərin dili indiki udinlərin bilavasitə özlərinin deyil, onların əcdadlarının dili ola bilər.

V.Şultzun tədqiqatlarında Albaniyanın etnik tarixinin müxtəlif məsələləri də ələ alınmış, etnosun adlandırılması, etnik müxtəlifliyinin əsas elementi hesab etdiyi tayfalar (udin, qarqar və b.), aparıcı etnosun kimliyi kimi məsələlərə antik və orta əsr qaynaqlarının verdiyi məhdud məlumatlarla cavab axtarmağa çalışmışdır. Ümumilikdə, onun tədqiqatlarının alban əlifbasının öyrənilməsi sahəsində mühüm mərhələ hesab etmək olar.

Cost Gippertin də Albaniya tarixi ilə bağlı tədqiqatlarının ilk nümunələri 70-80-ci illərə aiddir [19, s. 35-46]. Lakin, yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü məhz 90-cı illərdən sonrakı mərhələ, xüsusən də Sinay palimpsetləri üzərində araşdırmaların ən pik nöqtəsi olan 2000-ci illər hesab oluna bilər [21, s. 207-230; 18, s. 237-244; 20, s. 39-50]. Gippert alban əlifbası məsələsi üzrə ən çox istinad edilən şəxslərdən, Sinay palimpsetlərinin 2008-ci ildə nəşrinə nail olan 4 nəfərdən biridir [38]. Gippert tədqiqatı dövründə alban əlifbası ilə yazılmış bu ünə qədər məlum olan bütün mətnlərlə tanış olmuş, onları müqayisə etmək imkanı olmuş, Sinay palimpsetləri sayəsində əlifbanı deşifrə etdikdən sonra isə, ən kiçik mətnləri belə oxumağa nail olmuşdur. Onun alban əlifbasının mənşəyi, etnik mənsubluğu məsələlərində fikirləri V.Şultzun fikirləri ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Lakin, Gippert məqalələrinin böyük əksəriyyətinə palimpsetlərin deşifrə edildiyi udin dilini

əsas götürərək albanların ləzgidilli olduğunu deyir [22, s. 207-208]. Baxmayaraq ki, özü də Sinay palimpsetlərinin yazıldığı dildə müxtəlif dillərə mənsub elementlər olduğunu etiraf edir. Müxtəlif dillərdə yaşayan etnosların məskunlaşdığı Albaniya ərazisində vahid dil barədə fikir yürütmək çox çətin və bu barədə dəqiq mülahizələr irəli sürmək yanlışdır.

Bu mərhələnin alban dili üzrə tədqiqatlarında əhəmiyyətli simalardan biri də fransız qafqazşünası, ermənişünası Jan Pyer Maedir. Sinay palimpsetlərinin deşifrə olunması həm də onun adı ilə bağlıdır. O, palimpsetlərin 2008-ci ildə nəşr olunmuş I cildinin həmmüəllifi olmaqla yanaşı, bu məsələ ilə bağlı başqa bir neçə tədqiqatın da müəllifidir [31, s. 1071-81].

90-cı illərdən sonrakı tədqiqatlara bizansşünas, ermənişünas alim Verner Zeybtin işlərini də daxil etmək mümkündür. Xüsusən, onun “Qafqaz əlifbalarının yaranması mədəniyyət tarixinin fenomeni kimi” adlı məqaləsində alban əlifbasının erməni və gürcü əlifbalarının müqayisəsindən yaranma tarixi, yaranma yeri və b. suallar müzakirə olunmuşdur [36, s. 132]. O hesab edir ki, mənbələrdə hər 3 əlifbanın yaradıcısının Mesrop Maştos göstərilməsi məsələsi qabardılmışdır [36, s. 132].

2001-ci ildə Milanda nəşr olunan “Qafqaz Albaniyası: etnos, tarix, ərəzi-yunan, latın və erməni mənbələrinə əsasən” əsəri ilə italyan tədqiqatçı Marko Bais də Albaniya tarixşünaslığına daxil oldu. O, Avropada tanınmış ermənişünaslardan hesab edilir və təəssüflər olsun ki, bəzən əsərlərində özünün ermənipərəst mövqeyini də ortaya qoyur. Kitab Albaniyanın həm antik, həm orta əsrlər dövrünü əhatə etsə də, antik dövrə çox az yer ayrılmış, daha çox orta əsrlər dövrü erməni qaynaqları əsasında işıqlandırılmışdır. Müəllifin son illərdə çap olunmuş başqa bir məqaləsi (B.E.-əslində kitab bölümü) barədə isə növbəti yarımbaşlıqda məlumat veriləcək.

2008-ci ildə Almaniyada Roma və İberiya əlaqələrindən bəhs edən kitab çap olundu [29]. Kitabın bir bölümü də İberianın Albaniya ilə münasibətlərinə həsr olunmuşdu. Əsərdə Albaniyanın qərb vilayəti olaraq Kambisena vilayətindən bəhs olunur, bu vilayətin əzəli iber torpağı olması, yalnız qısa zaman kəsiyində albanların əlində olması fikri səsləndirilir. Müəlliflə-

rin fikrinə görə Kambisena Alazan çayı yaxınlığında yerləşmiş, Albaniya ilə sərhədi təşkil edən İberiya ərazisidir [29, s.]. Bunun ardınca müəlliflər Böyük Plinidən sitat gətirərək, “albanlar və iberləri Okazan (Alazan) çayı ayırır” qeydini əsas göstərərək fikirlərini tamamlamışlar. Klavdi Ptolemeyin Albaniyanın sərhədlərinin Alazan çayının qərbinə qədər uzanması məlumatına gəldikdə isə müəlliflər bunun antik yazarın zamanına aid olmayan məlumat olması fikrindədirlər [29, s. 8]. Onların fikrincə Klavdi Ptolemeyin zamanında, yəni II əsrdə İberiya Farasmanın hakimiyyəti altında öz yüksəliş dövrünü yaşayırdı və bu torpaqlar Albaniyanın sərhədlərinə daxil ola bilməzdi. Halbuki, onların arqumenti antik qaynaqlarla təsdiqlənmir, əksinə, danışılan dövrdə Albaniyanın qərb sərhədlərinin İberiyanın içrilərinə doğru bir qədər də dərinləşmə ehtimalları vardır.

Bu dövrdə Albaniya barədə olan tədqiqatlara Lara Fabianın əsərlərini də daxil etmək lazımdır. Cənubi Qafqaz ölkələri üzrə arxeoloq və tarixçi olan Lara Fabian Albaniyanın həm antik, həm də orta əsrlər dövrü ilə bağlı müxtəlif məzmunlu məqalələlərin müəllifidir [15, s. 29-63; 16, s. 13-30; 17, s. 221-244]. O, dəfələrlə Azərbaycanda olan arxeoloji qazıntıların iştirakçısı olduğu üçün mənbələri maddi mədəniyyət nümunələri, arxeoloji artefaktlarla da müqayisə edə bilmişdir.

Erkən İslam dövrü tədqiqatçısı Alison Vakkanın Albaniya tarixinin bu dövrü ilə bağlı tədqiqatları da maraq kəsb edir [1, s. 439-514; 2, s. 20-46; 3, s. 37-84]. Onun məqalələrində Albaniya dövlətinin siyasi mövcudluğuna son qoyulduqdan sonra ərazidəki proseslər, tarixi coğrafiya ilə bağlı məsələlər, inzibati idarəetmə məsələləri və s. yer alır. Müəllif alban dövrü ilə məşğul olan digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq qərb mənbələrindən çox dövrün ərəb mənbələrinə müraciət etmiş, yeri gəldikdə onları başqa mənbələrlə müqayisə də etmişdir.

Göründüyü kimi bu mərhələdə çap olunan əsərlərdə Albaniya tarixinin müxtəlif məsələləri yer almağa başladı. Həmçinin, alban əlifbasının deşifrəsi də məhz bu perioda təsadüf etdiyi üçün alban dili və əlifbası istiqamətində tədqiqatlarda yeni simaların adları görünməyə, alban etnoslarının etno-dil mənsubiyyəti ilə bağlı yeni mülahizələr yaranmağa və inkişaf etməyə başladı.

II Qarabağ müharibəsindən sonrakı periodda Albaniya mövzusu

Azərbaycanın apardığı 44 günlük haqlı savaşdan sonra beynəlxalq arenada və dünya siyasətində baxışlar dəyişdiyi kimi, tarix sahəsində də müəyyən dəyişikliklər oldu. Bu, xüsusilə Albaniya tarixinə baxışda hiss olunurdu. 30 illik işğaldan sonra əllərindən çıxmış “sağsahil ərazilərinə” ermənilər elmi müstəvildə, tarixi ədəbiyyatlarda bir az daha aqressiv şəkildə sahib çıxmağa davam edirlər. Bu proses təbii olaraq qərb tarixşünaslığına da öz təsirini göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, torpaqlarımız işğaldan azad olunduqdan sonra Azərbaycanda Albaniya tarixi ilə bağlı 2 beynəlxalq elmi konfrans keçirilmiş və konfranslarda çoxlu sayda xarici mütəxəssislər Albaniya haqqında müxtəlif məzmunlu məruzələrlə çıxış etmişlər. Françesko Mazzola, Bernard Utye, Byorn Vegge, Paolla Zammateo Azərbaycanda və digər ölkələrdə Albaniya tarixinə dair müxtəlif məzmunlu məruzələrlə çıxış etmiş, məqalələr çap etdirmişlər. Şərqi xristianlığı tədqiqatları ilə məşğul olan Bernard Utye və Byorn Veggenin Albaniyanın xristianlıq tarixi ilə bağlı, Jil Utyenin udin dili ilə bağlı, Françesko Mazolla və Paolla Zammateonun alban memarlıq abidələri ilə bağlı tədqiqatları məhz bu dövrə aiddir. Sadalanan istiqamətlərdən də göründüyü kimi müharibədən sonrakı mərhələdə Albaniyanın mədəniyyət tarixinə dair tədqiqatlar artmağa başlamışdır. Xüsusilə də alban dövrü xristian abidələri diqqət çəkməyə başlamışdır. Bunun səbəblərindən biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yerləşən çoxlu sayda alban dövrü maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqata cəlb olunması, eyni zamanda, ermənilər guya bizim o abidələri dağıtmağımız, saxtalaşdırmağımızla bağlı həy-həşir salmaları ilə bağlı Qərbdə yenidən abidələrə maraq oyatmalarıdır. Əksinə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 100-lərlə alban dövrü abidəsi dağıdılmış, forması dəyişdirilmiş, vandalizmə məruz qalmışdır...

Həmçinin, son dövrlərdə nəşr olunan əsərlərdə yenə də erməni təsiri ilə albanların xristianlığa keçid tarixinin saxtalaşdırılması, alban dilinin mənşəyi, əlifbanın tərtib edildiyi dil məsələsi, alban etnosunun etnik mövcudluğu və s. məsələlər erməni tarixşünaslığından Qərb tarixşünaslığına da keçmiş oldu. Buna ən yaxşı mi-

sallardan biri 2023-cü ildə De Gruyter nəşriyyat evinin çap etdiyi sorğu kitabıdır. Qərbdə Albaniya tarixi ilə bağlı çap olunmuş ən son əsərlərdən biri olan “Caucasian Albania: an international handbook” (Qafqaz Albaniyası: beynəlxalq sorğu kitabçası) kitab Cost Gippert və Jasmin Dum-Traqutun redaktəsi ilə çap olunmuşdur [7]. Təəssüflər olsun ki, Gippert kimi təcrübəli insan Albaniya tarixi ilə yaxından tanış olan nüfuzlu alimləri deyil, əsasən ermənilərdən ibarət olan, albanşünaslıqla birbaşa əlaqəsi olmayan şəxsləri öz ətrafında birləşdirərək sorğu kitabının müəllif heyətini formalaşdırmışdır. Ümumilikdə kitabda 15 müəllifin 5 bölmə üzrə 16 məqaləsi verilmişdir. Kitabın bəzi məqalələri istisna olmaqla əsasən Albaniya tarixinin əksər məsələlərinin təhrifi, tarixi faktların və qaynaqların saxtalaşdıran materiallardan ibarətdir. Albaniyanın xristianlıq tarixi, dövlətçilik tarixi, etnik tarixi, tarixi coğrafiyası, alban əlifbası və dili, maddi mədəniyyət abidələri ilə bağlı demək olar ki, bütün materiallarda təhrifləri görmək mümkündür.

Nəticə

Beləliklə, Qərb tarixşünaslığında Albaniya tarixi ilə bağlı tədqiqatları ümumiləşdirdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olur.

- Qərb tarixşünaslığının Albaniya ilə tanışlığı XIX əsrin I yarısına təsadüf edir və bu mərhələdə albanlar və Albaniya dövləti barədə materiallar əsasən ensiklopedik xarakter daşıyır, ciddi elmi araşdırmalar deyildir.

- Sovet dövrünə təsadüf edən tədqiqatlarda alban ədəbiyyatı üzrə ciddi elmi araşdırmalara, həmçinin alban əlifbası üzərində ilk tədqiqatlara başlanıldığını görürük. Lakin, ən əhəmiyyətli xüsusiyyət bu mərhələdə alban mövzusunun tarixi mövzu olmaqdan çıxaraq siyasiləşdiyidir.

- 1990-2000-ci illərin tədqiqatlarında Albaniya tarixinin spesifik mövzuların tədqiq olunduğunu, alban əlifbasının deşifrə olunması işinin nəticələrini görürük.

- II Qarabağ müharibəsindən sonrakı mərhələdə isə Qərb tarixşünaslığında daha çox Albaniyada xristianlıq, alban abidələri, alban əlifbası ilə bağlı mövzular aktual olmuş və olmaqda davam edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alison, M.V. **The Rebels of Early Abbasid Albania** // Berlin-Boston: Caucasian Albania: An International Handbook, - 2023, - s. 489-514.

2. Alison, M.V. The Armenian Sources of Balādhuri's Kitāb futūh al-buldān: A Study of the Islamic Incursions into Armenia, Georgia, and Caucasian Albania (22-4AH/642-5CE) // Islam on the Margins: Studies in Honor of Michael Bonner, - 2022. - s. 20-46.

3. Alison, M.V. **Buldān al-Rān: the Many Definitions of Caucasian Albania in the Abbasid Period** / - Piscataway: Albania to Arran: The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds, - 2020. - s. 37-84.

4. Albania / Encyclopedia Britannica. Edinburgh: Adam And Charles Black, - 1875, - I vol., - s.448.

5. Albanie du Caucase ou Aghovanie // Nouveau Larousse illustré : dictionnaire universel encyclopédique by Larousse, Pierre, - 1817-1875; Augé, Claude, - 1854-1924, - 1898, - I vol., - s. 158.

6. Boré, E. Histoire des Aghovans par Moise Galkantouni extraite et traduite du manuscrit armenien // – Paris: Nouvelles annales de voyages, 1948. №1, - s. 53-93.

7. Caucasian Albania: an international handbook / Ed. By J. Gippert and J. Dum-Tragut. Berlin-Boston: De Gruyter, 2023. - 752 p.

8. Dowsett, Ch. Neglected passage in the History of the Caucasians Albanians / London: Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS), 1957. XIX/3, - s. 456-468.

9. Dowsett, Ch. The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci / Ch. Dowsett. – London: Oxford University Press, 1961. – 138 s.

10. Dowsett, Ch. The Penitential of David of Ganjak / Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 216, 217, Scriptorum Armeniaci 3, 4, edition and translation, Louvain: Secretariat DU Corpussco, 1961, - 106 s.

11. Dudwick, N. Armenian-Azerbaijani relations and Karabagh: history, memory and politics // - Watertown: Armenian Review, 1994. 46 (1-4).

12. Dudwick, N. The case of the Caucasian Albanians: ethnohistory and ethnic politics / Paris: Cahiers du Monde russe et soviétique, 1990. № 31 (2-3), - s. 377-384;
13. Dumézil, G. Une chrétienté perdue: les Albanais du Caucase / - Paris: Melanges Asiatiques, 1940. №1, - s. 126-132.
14. Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoranac'I / Transl. Joseph Marquart/Markwart. - Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, - 1901, - 363 s.
15. Fabian, L. Numismatic Communities of the Northern South Caucasus: Geospatial Analysis of 3rd c. BCE–3rd c. CE Coin Finds from Caucasian Iberia and Caucasian Albania / London: In Sinews of Empire: Networks of the Roman Near East. - 2017, s. 29–63.
16. Fabian, L. Albania in Greek and Latin Texts: The Use and Utility of 'Views from the West // Albania to Arrān: The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE). – 2020. - s. 13–30.
17. Fabian, L. Bridging the Divide: Marriage Politics across the Caucasus // - Kraków: Electrum, 2021. № 28, - s. 221–244.
18. Gippert, J. Fragments of St. Johns Gospel in the language of the Caucasian Albanians. Textual Research on the Psalms and Gospelm. The Tbilisi Colloquim on the Editing and History of Biblical Manuscripts / J.Gippert. Boston: Brill, 2012. - s. 237-244.
19. Gippert, J. Old Armenian and Caucasian Calender Systems: Albanian Month names // - Cleveland: Annual Armenian Linguistics, 1988. - s.35-46.
20. Gippert, J. The scripts of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsest // The Creation of the Caucasian Alphabets as Phenomenon of Cultural History. Referate des Internationalen Symposiums , - Wien: 1.-4. Dezember, - 2005, - s. 39-50.
21. Gippert, J. Relative Clauses in Vartashen Udi Preliminary Remarks // - London-Boston: Iran and Caucasus. - 2011, - s. 207-230.
22. Gippert, J., Schulze, W. Some Remarks on the Caucasian Albanians Palimpsests // - London-Boston: Iran and the Caucasus, 2007. № 2, - s. 207-208.
23. Herrmann, A. Kaspische Meer // Stuttgart: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE), 1919. Bd. 10, 2, - s. 2275- 2282.
24. Herrmann, A. Lupenii // Stuttgart: RE, 1927. - s. I815.
25. Hewsen, R.H. Ethno-history and the Armenian influence upon the Caucasian Albanians / Philadelphia: Classical Armenian culture: influence and creativity, 1982. – s. 27-40.
26. Hewsen, R.H. Albania (Caucasian). Ganjak. / Dictionary of the Middle Ages, 1985. - vol. 1, - s. 125-127; - - Vol 5, 1985. - s. 355.
27. Hewsen, R.H. On the Alphabet of Caucasian Albanians / - Paris: Revue des Etudes armeniennes, 1964. №1, - s. 427-432.
28. Hübschmann, H. Die altarmenischen Ortsnamen / H.Hübschmann. - Strassburg: Karl J. Trübner, 1904. – 324 s.
29. Iberia and Rome / A.Furtwängler, I.Gagoshidze [et.]. - Langenweißbac: Beier & Beran, 2008. – 309 s.
30. Kiepert, H. Lehrbuch der alten Geographic / . H.Kiepert, - Berlin: Verlag von Reimer, 1878. – 144 s.
31. Mahé, J-P. L'editio princeps des palimpsestes albaniens du Sinaï (note d'information) / - Paris: Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2009. № 3, - s. 1071-1081.
32. Marie-Félicité, B. Extraits de l'histoire des Aghovans en arménien par Moise Caghancatovatsi / - St-Petersbourg: Additions et éclaircissements a l'histoire de la Géorgie, 1851. – s. 468-494.
33. Schulze, W. Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity / - Berlin-Boston: Sprachen, Völker und Phantome; Sprach- und kulturwissenschaftliche Studien zur Etnizität. 2018. - s. 275–312.
34. Schulze, W. From Caucasian Albanian to Udi // - London-Boston: Iran and Caucasus. - 2015. – s. 149–177.
35. Schulze, W. Die Sprache der Uden in Nord-Aserbaidshan. Studien zur Synchronie und Diachronie einer süd-ostkaukasischen Sprache / W. Schulze. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2003. – 313 s.
36. Seibt, W.-J., Preiser-Kapeller. Die Entstehung der kaukasischen Alphabete als kul-

turhistorisches Phänomen. The Creation of the Caucasian Alphabets as Phenomenon of Cultural History // Referate des Internationalen Symposions, - Tbilisi, - 8 September, 2011.

37. The Albanians Chronicle of Mkitar Gos / C.J.F.Dowsett. – BSOAS, 1958. – T.XXI/3. – p.476-478.s.

38. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai / , / W.Schulze, J.Gippert [et]. – Turnhout: Brepols Publishers, 2008. - I vol., - 530 s.

39. Tomaschek, W. Albana, Albania, Albanoi, Albanos / Stuttgart: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE), 1894. - Bd.1, - s. I 303-1307.

40. Tomaschek, W. Chabala / Stuttgart: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE), 1899. - Vol. III, - s. 2016

41. Tournebize, F. Aghouanie / Paris: Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique, 1904. – vol. 1, - s. 953-54.

42. Weinhold, R., Treide D. Die Völkerschaften des Kaukasus im Altertum nach verschiedenen antiken Autoren vom 6. Jahrhundert v. u. Ztr. bis zum 2. Jahrhundert n. u. Ztr. // - Berlin: Ethnographisch-Archäologische Forschungen, 1953. - s. 98–118.

43. Алиев, К. Г. Античная Кавказская Албания / К. Г. Алиев. - Баку: Азернешр, 1992. – 125 s.

44. Тревер, К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.) / К.В.Тревер. - М-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 391 s.

Summary

Ellada Bakirova

Western perspectives on the history of Albania: past and present

The article examines the stages of research on the history of Caucasian Albania in Western historiography. Although information about Albania began to appear in Europe from the 19th century, most of these sources were primarily encyclopedic in nature. Research of this period focused largely on Movses Kagankatvatsi's "History of Albania", the ethno-linguistic affiliation of the Albanians, and architectural monuments. During the Soviet period, the topic of Albania gradually became politicized, subject to falsifications under the influence of Armenian historiography, while at the same time research on the Albanian alphabet and literature expanded in the West. Since the 1990s, in connection with the occupation of Karabakh, studies on historical-geographical boundaries, ethnic composition, the decipherment of the Albanian alphabet, and the Sinai palimpsests have gained particular relevance. After the Second Karabakh War, Western scholarship has increasingly addressed Albania in the context of Christian monuments, cultural heritage, and ethno-linguistic issues. Thus, although interest in the history of Albania in the West can be traced back to the 19th century, over a long period the topic was often subject to political and ideological influences.

Keywords: *Albania, European historiography, research of the 1990s, Albanian alphabet, problems*

Резюме

Эллада Бекирова

Западное историографическое восприятие истории Албании: прошлое и настоящее

В статье рассматриваются этапы изучения истории Кавказской Албании в западной историографии. Хотя сведения об Албании начали появляться в Европе с XIX века, большинство из них имели преимущественно энциклопедический характер. Исследования того периода в основном сосредотачивались на «Истории Албании» Мовсеса Каганкатваца, этно-языковой принадлежности албанцев и архитектурных памятниках. В советский период тема Албании постепенно политизировалась, подвергалась фальсификациям под влиянием армянской историографии, одновременно в западных исследованиях расширялись работы по албанскому алфавиту и литературе. С 1990-х годов в связи с оккупацией Карабаха исследования историко-географических границ, этнической принадлежности, расшифровки албанского алфавита и синайских палимпсестов приобрели особую актуальность. После Второй карабахской войны западная историография все чаще рассматривает Албанию в контексте христианских памятников, культурного наследия и этно-языковых проблем. Таким образом, хотя интерес к истории Албании на Западе ощущался с XIX века, на протяжении длительного времени эта тема часто подвергалась политическому и идеологическому влиянию.

Ключевые слова: *Албания, Европейская историография, исследования 1990-х годов, албанский алфавит, проблемы*